

1923 Öncesi “Cumhuriyet” Fikrine Dair Bir Hülâsâ

Dr. İleriş H. Kutlu

Cumhuriyet fikri, bir siyasal praksis olarak Türkiye sosyopolitiğine ya da epistemik bir kavram olarak Türkiye'nin entelektüel muhitlerine 1923'le mi girdi? Elbette hayır!

Sonda söyleyeceğimi en başta demiş olayım: 1923, Cumhuriyet fikrinin Türkiye düşünce tarihinde teori (*bi'l-kuvve*)de eriştiği son kademedir. Yani, *cumhuriyet* kavramının Türkiye özelinde, 1923 öncesine dair, fikirsel, düşünsel ve sosyopolitik gelişimimizin evrelerini göstermesi açısından hayati derecede önemli bir teorik tarihi mevcut.

Osmanlı İmparatorluğu, XIX. yüzyılda modernleşme çabaları ve Batı ile yakın ilişkiler neticesinde siyasi ve entelektüel bir dönüşüm sürecine girdi. *Tanzimat* (1839) ve *Islahat* (1856) fermanlarıyla başlayan bu süreç, Osmanlı aydınlarının Batı'daki özgürlük, eşitlik, adalet, halk egemenliği gibi kavramları (*liberté, égalité, justice, souveraineté populaire*) tartışmalarına zemin hazırladı. Batı'da Fransız Devrimi sonrası ortaya çıkan *république* fikri, Osmanlı entelektüel çevrelerinde yankı buldu ve Osmanlı aydınları arasında cumhuriyet kavramının uyarlanabilirliği fikri böylelikle tartışılmaya başlandı.

Bu dönemde, Ahmet Cevdet Paşa, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Mithat Paşa, Şemseddin Sami gibi isimlerin cumhuriyet kavramını farklı açılardan ele aldıklarını görüyoruz. Bu isimler arasında, Namık Kemal ve Ali Suavi gibi yenilikçi aydınlar halkın haklarını ve özgürlüklerini merkeze alırken, Ahmet Cevdet Paşa gibi daha gelenekçi sayabileceğimiz münevverler ise Osmanlı Devleti'nin monarşik (*saltanat*) yapısının korunması gerektiğini savunmuşlardır. Bu fikri ihtilafın detayları hakkında fikir sahibi olmak isteyenler Şerif Mardin'in *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* adlı eseri ve Bernard Lewis'in *The Emergence of Modern Turkey* adlı çalışmalarına bakabilir, bu aydınların Batı'dan aldıkları cumhuriyet fikirlerini Osmanlı toplum yapısına nasıl uyarlamaya çalıştıklarını ve söz konusu fikri ihtilafın nasıl bir entelektüel seviye dahilinde cereyan ettiğini görebilirler.

Osmanlı aydınları, cumhuriyetin temel ilkelerinden biri olan halk egemenliği düşüncesini tartışmaya açmıştır. Bu aydınların en başında Fransız İhtilâli'nin toplumlar üzerindeki etkisinden hareketle *hürriyet/liberté* fikrini Osmanlı yönetimi ve sosyolojisine adapte etmenin yollarını arayan, bunun için hürriyet mefhumunu tüm teferruatı ve çeşitleri ile inceleyen, *meşrutiyet/constitutionalism* kavramı üzerinden İngiltere'deki *parliament*'in kurumsal fikrini Osmanlı idaresi ve cemiyetine *usûl-i meşrevet* ve *şûrâ-yı ümmet* anlayışı içerisinde tatbik edilebileceğini ve bu yönetim tarzının zaten İslam devlet geleneğinde var olduğunu *compromis* bir duruşla savunan, fert, değer, etik, iktisat ve medeniyet gibi *beşerî ilimler/studia humanitatis* üzerinde kafa yormuş, kalem oynatmış, *terakki* fikrine gönülden inanmış ve Tanpınar'ın ifadesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşama çarelerini tüm yönleriyle arayan Nâmık Kemal gelir. Halk iradesini (*irâde-i umûmiyye, souveraineté populaire*) ve özgürlüğü (*hürriyet*) savunarak, Osmanlı toplumunda halkın yönetimde söz sahibi olması gerektiğini vurgulayan Namık Kemal'in, sosyopolitik bir manifesto niteliğinde yazdığı meşhur *Hürriyet Kasidesi* ve *İbret Gazetesi*'nde yer alan makaleleri, *halk* mefhumunu ve Osmanlı için o yıllarda oldukça yeni olan “*halkın haklarının korunması gerektiği*” fikrini savunduğu önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought* adlı çalışmasında Namık Kemal'in hürriyet ve halk iradesi kavramları üzerine olan görüşlerini incelenmiş ve

onun halk egemenliğini cumhuriyetle nasıl ilişkilendirdiğini ortaya koymuştur. Skinner'e göre Namık Kemal, Osmanlı toplumunda özgürlükçü bir düzen talep etmektedir.

Aynı düzlemde değinmemiz gereken bir başka Osmanlı entelektüeli Ali Suavi'dir. Ali Suavi, *Ulûm Gazetesi* ve *Muhbir* gibi yayın organlarında, *cumhuriyet* fikrini, tıpkı Namık Kemal gibi İslami değerlerle uyumlu bir çerçevede savunmaktadır. Suavi, İslam'ın *adalet* (*al-'adl*) ve *meşveret* (danışma) ilkelerinin halk egemenliği ile örtüştüğünü ifade etmekte ve Batı merkezli politik düşüncelerle İslam'ın kamusal praksisini birleştirerek özgün bir cumhuriyet anlayışı geliştirmiştir. *Cumhuriyet* ve *halk egemenliği* kavramlarına yapılan bu vurgunun, Şerif Mardin'in *Din ve İdeoloji* başlıklı kitabında da belirttiği gibi Osmanlı toplumunda katılımcı bir yönetim talebinin de ifadesi olduğu ayan beyan ortadadır.

Namık Kemal ve Ali Suavi gibi yenilikçi aydınlar, cumhuriyetin temel ilkelerinden biri olarak özgürlüğü (*liberté*) ve adaleti (*justice*) Osmanlı toplumuna adapte etme çabasında olmalarının yanında bu münevver portreler *cumhuriyetin* sadece bir yönetim biçimi değil, toplumun adalet ve özgürlük temellerine dayalı bir düzen olduğunu savunmuşlardır. Bernard Manin'in *Principes du gouvernement représentatif* (*Temsili Hükmetin İlkeleri*) adlı çalışmasında Namık Kemal ve Ali Suavi'nin temsili demokrasi ve özgürlük kavramlarına dayalı cumhuriyetçi görüşleri incelenmiş ve Manin, yeni Türkiye'nin bu öncül entelektüellerinin Osmanlı toplumunda özgürlüğün ve adaletin korunması için Batılı değerleri Osmanlı'ya uyarlama çabasında olduklarını belirtmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken yer Batılı değerlerin uyarlanması değildir; zira bu bilinen bir şey. Esas mesele, *özgürlük* ve *adalet* kavramlarına yüklenen anlam ve bu olguların kamusal alanda korunması gerektiğine dayanan teorik ve pratik motivasyondur.

Osmanlı aydınları arasında doğrudan cumhuriyete geçiş yerine, mevcut monarşik temsilin yanında anayasal bir düzenin kurulması gerektiğini savunanlar da vardı. Mithat Paşa, *monarchie constitutionnelle* (meşrutiyet) fikrini desteklemiş ve 1876'da kabul edilen *Kanun-i Esasi*'nin hazırlanmasında öncülük etmiştir. Mithat Paşa, halkın temsilcilerini seçerek yönetime katılabileceği bir anayasal düzenin, Osmanlı'da cumhuriyet ilkelerine yakın bir sistem oluşturacağına inanmıştır. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* adlı eserinde Mithat Paşa'nın anayasal düzenin Osmanlı'ya uyarlanabilirliğini hangi hususlarda savunduğunu ve Batı'daki anayasal monarşi modellerinden hangi kıstaslarda etkilendiğini detaylı bir biçimde ele almıştır. Burada değinmem gereken ilginç örneklerden birisi büyük Türk sözlükçüsü Şemseddin Sâmî'dir. Zira "cumhuriyet" kelimesini *Kamûs-ı Türki* adlı meşhur sözlüğünde madde başı yaparak politik bir meseleye filoloji ile meşru kılmanın ve bu kavrama kamusal alanda yaygınlık kazandırmanın gayretinde olan Şemseddin Sâmî, "cumhuriyet"i sözlüğünde halkın iradesine dayalı bir yönetim biçimi olarak tanımlamış ve bu yönetim biçiminin adalet ve eşitlik (*müsavat*) ilkeleri üzerine kurulması gerektiğini belirtmiştir. Görüldüğü kadarıyla Sami, anayasal düzeni yani meşrutiyet sistemini cumhuriyet düşüncesine zemin hazırlayan bir ara model olarak değerlendirmektedir. Her halükârda onun nazarında da nihayi ve ideal gâye "cumhuriyet" rejimidir.

Batı'dan gelen *cumhuriyet* fikrini Osmanlı'ya uyarlamaya çalışan bu aydınların arasında Ziya Paşa'yı da anmak gerekir. Fakat *cumhuriyet* (*république*) kavramını Osmanlı toplumsal yapısına uygun olduğunu hararetle savunan, halkın haklarının korunması ve yönetimde söz sahibi olması gerektiğini şiddetle vurgulayan Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi kültürel ve dini değerlerine dayalı bir yönetim yapısı geliştirmesi gerektiğini düşünen Ziya Paşa ve benzer düşüncelere sahip diğer isimlere muhalif olarak *Mecelle*'nin yazarı Ahmet Cevdet Paşa gibi, cumhuriyet fikrine daha temkinli yaklaşmış ve Osmanlı toplumunun bu modele tam anlamıyla uygun olmadığını savunan entelektüeller de elbette vardır. *Tezâkir* ve *Maruzat* adlı eserlerinde,

Osmanlı'da halkın henüz cumhuriyet fikrini kaldıracak bir siyasi olgunluğa ulaşmadığını belirten Cevdet Paşa'ya göre, Osmanlı Devleti'nde *adalet*in (*justice*) sağlanması için *istişare* (*consultation*) ve şûrâ ilkelerinin yaygınlaştırılması daha uygun bir çözümdür. Şerif Mardin, Cevdet Paşa'nın bu gelenekçi yaklaşımını *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* adlı eserinde detaylı bir biçimde incelemiş ve Osmanlı toplumunun modernleşme sürecine geleneksel bir çerçeveden nasıl katkı sağladığını tüm yönleriyle analiz etmiştir.

Osmanlı aydınlarının cumhuriyet düşüncesine dair bu yaklaşımları, Türkiye Cumhuriyeti'nin fikri temellerinin atılmasında büyük bir etki yarattığı kesin. Namık Kemal, Ali Suavi, Mithat Paşa gibi yenilikçi isimler, halk egemenliği, özgürlük ve eşitlik kavramlarına vurgu yaparak cumhuriyetçi bir düşünce geleneğinin temellerini attıkları görülüyor. Şurası net ki, bu aydınlar, Batı'dan aldıkları siyasi kavramları Osmanlı'nın değerleriyle harmanlayarak özgün bir cumhuriyet fikri ortaya koymuşlardır. Ahmet Cevdet Paşa gibi gelenekçi entelektüeller ise Osmanlı toplum yapısının korunması gerektiğini savunarak, adalet ve istişareye dayalı bir düzenin önemine dikkat çekmişlerdir. Zaten *Mecelle* de bu fikrî duruşun bir tezahürüdür.

Şurası kesin ki Osmanlı aydınları Batılı siyaset teorilerini Osmanlı toplumunun yapısına uyarlamaya çalışırken diğer yandan da İslami değerleri merkeze alan özgün bir siyasi model geliştirmeye çalışmışlardır. Özellikle Tanzimat nesli entelektüellerin içinde olduğu fikrî ve düşünsel çıkmazın kaynağında, mensubiyetlere dayanan kavî bir mütereddî hâl ile sosyopolitik ideayı arzulama güdüsü yatmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, bu aydınların kafa karışıklığı ve duygu karmaşası sayesinde Batı'nın *république* fikrini, İslam'ın adalet ve istişare ilkeleriyle harmanlayan bir yönetim arayışına girmiştir.

Osmanlı aydınları tarafından *cumhuriyet* kavramı üzerinde yapılan tartışmaların, günümüzde hem modern Türkiye'nin siyasal yapısının temel ilkelerini anlamak hem de İslam dünyasında halkın haklarını ve özgürlüklerini savunan yönetim modellerinin temellerini kavramak açısından büyük bir önem taşıdığını söylemek ne kadar mümkünse, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda, Osmanlı'daki bu farklı düşünsel akımların bıraktığı miras, cumhuriyetin demokratik ve katılımcı bir yapıya evrilmesinde belirleyici olduğunu ifade etmek de bir o kadar mümkündür.

Osmanlı entelijansiyasının Tanzimat neslini ihtiva eden bu aydınların *cumhuriyet* kavramına dair getirdikleri özgün yaklaşımlar, *Meşrûtiyet* döneminin çalkantılı fikri konjonktürü üzerinden Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik, adalet, özgürlük ve halk egemenliği gibi temel ilkelerinin oluşumunda etkili olmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı'nın son döneminde *cumhuriyet* kavramı üzerine yapılan tartışmaları, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu için değil, İslam dünyasında özgürlükçü bir siyasal yapının temellerini atan öncü bir düşünsel miras olarak değerlendirebiliriz. Peki Meşrûtiyet, Tanzimat'tan aldığı bu *cumhuriyet* temelli düşünce ve fikir bayrağını 1923'e nasıl taşıdı? Üç isim üzerinden kısaca değerlendirelim: Ahmet Rıza, Abdullah Cevdet ve Prens Sebahattin...

Meşrutiyet dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda *cumhuriyet* fikrinin çeşitli açılardan ele alındığı, farklı yorumlarla zenginleştirildiği, epistemik ve etik mahiyette olgunlaştırıldığı bir entelektüel hareketlilik dönemi olmuştur. Ahmet Rıza, Abdullah Cevdet ve Prens Sabahattin gibi önde gelen aydınlar, cumhuriyetin Osmanlı toplumu için kurtuluş yolu olduğuna inanmış, ancak bu fikri kendi dünya görüşleri ve ideolojik yönelimleri doğrultusunda farklı açılardan anlamlandırmışlardır. Bu üç aydın, Batılı fikir akımlarını Osmanlı'nın toplumsal ve siyasi yapısına uyarlamaya çalışırken, halkın iradesini yansıtan, özgürlük, adalet ve eşitlik temelinde bir yönetim biçiminin Osmanlı'nın geleceği için elzem olduğu konusunda hemfikirdir.

Ahmet Rıza'nın, *cumhuriyeti* daha merkezîyetçi bir modelle ele alarak, Auguste Comte'un pozitivist felsefesine dayalı bir ilerleme anlayışını benimsediği görülür. Onun için *cumhuriyet*, toplumun eğitimle ilerletilmesi, bilim ve akıl yoluyla yönetilmesi gereken bir sistemdir. *Meşveret* gazetesindeki yazılarında, halk iradesinin yönetime yansımalarının önemini vurgulayan Ahmet Rıza, merkezîyetçi ve otoriteye dayalı bir cumhuriyet anlayışını savunmuştur. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* adlı eserinde Ahmet Rıza'nın bu görüşlerine dikkat çekerek, onun halkın iradesine dayalı bir yönetimi savunurken, aynı zamanda güçlü bir merkezi otoritenin toplum düzenini sağlayacağını düşündüğünün altını çizer.

Abdullah Cevdet ise cumhuriyet fikrini daha liberal ve Batıcı bir çerçevede anlamlandırmıştır. *İçtihad* dergisinde yayımladığı makalelerinde *cumhuriyeti*, bireysel hak ve özgürlüklerin güvence altına alındığı, düşünce özgürlüğüne dayalı bir sistem olarak savunmuştur. Cevdet, toplumun ilerleyebilmesi için Batılı değerlerin benimsenmesi gerektiğini düşünmüş, cumhuriyetin bu değerleri Osmanlı toplumuna entegre etmenin bir yolu olduğuna inanmıştır. Cevdet, toplumun modernleşmesinin ancak düşünce özgürlüğü ve eşitlik ilkeleri temelinde gelişeceğini savunarak, seküler kimlikli cumhuriyeti halkın sesi olarak görmüştür.

Prens Sabahattin'in getirdiği cumhuriyet yorumu ise daha liberal bir çizgiyi temsil etmiş, yerel özerklik ve *adem-i merkezîyetçilik* ilkeleri doğrultusunda şekillenmiştir. Merkezîyetçi yönetim modeline karşı çıkan Sabahattin, liberal kişiliğini ortaya koymuş, bireylerin ve yerel yönetimlerin kendi kendini idare edebileceği bir yapının Osmanlı toplumuna daha uygun olduğunu savunmuştur. Bu yaklaşım, toplumun alt kademelerinde de yönetime katılım sağlayarak bireysel özgürlüğün güvence altına alınabileceği bir cumhuriyet modelini ifade eder. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri* adlı eserinde, Prens Sabahattin'in *adem-i merkezîyetçi* cumhuriyet anlayışının, Osmanlı'nın zengin kültürel yapısına uyarlanabilir bir demokratik çerçeve sunabileceğini belirtir.

Bu üç aydının cumhuriyet fikrine dair görüşleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda farklı perspektiflerle tartışılan bir zemin oluşturmuştur. Ahmet Rıza'nın merkezîyetçi pozitivizmi, Abdullah Cevdet'in Batılı liberalizm temelli bireysel özgürlük anlayışı ve Prens Sabahattin'in yine liberal kodlu *adem-i merkezîyetçi* özerklik modeli, Osmanlı toplumunda cumhuriyetin farklı farklı ideolojik açılardan yorumlanmasını sağlamış, bu tartışmalar modern Türkiye'nin fikrî temellerinin atılmasına hayati katkılar sunmuştur.

Osmanlı aydınlarının cumhuriyet kavramına dair bu özgün yaklaşımları, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ideolojisinin şekillenmesinde yalnızca doğrudan etkili olmakla kalmadığını, aynı zamanda entelektüel bir köprü işlevi görerek modern Türk siyasetinin temel taşlarını oluşturduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Cumhuriyetin yalnızca Batılı anlamda bir *république* değil, halkın iradesine dayalı, toplumsal adalet (*al-'adl*) ve eşitlik (*müsavat*) ilkelerini merkeze alan bir yönetim biçimi olarak benimsenmesinde, Osmanlı aydınlarının ortaya koyduğu söz konusu düşünce zenginliğinin önemli bir rol oynadığı kesindir. Zira Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition* adlı çalışmasında, Osmanlı aydınlarının bu fikrî mirasının sadece Osmanlı Devleti'nin son dönemini değil, modern Türkiye'nin oluşum sürecini de derinden etkilediğini belirtir. Hanioglu'na göre, Osmanlı'da cumhuriyet düşüncesi etrafında şekillenen tartışmalar, genç Osmanlılardan İttihat ve Terakki'ye, oradan da Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosuna kadar bir süreklilik içinde gelişmiştir. Bu süreklilik, Türkiye'nin cumhuriyetçi değerleri içselleştirmesinde entelektüel bir temel sağlamıştır. Halil İnalcık da *Devlet-i Aliyye* adlı eserinde makro ölçekli olmakla beraber benzer bir değerlendirme

yapar ve Osmanlı aydınlarının cumhuriyet fikrini tartışırken İslam'ın *adalet* ve *şûrâ* ilkelerini merkeze alarak özgün bir Osmanlı cumhuriyet fikri geliştirdiklerini vurgular. İnalçık'a göre, Osmanlı aydınlarının bu entelektüel çabaları, yalnızca Türkiye'de değil, tüm İslam dünyasında modernleşme ve halkın iradesini temsil eden bir yönetim arayışının temellerini atmıştır.

Osmanlı entelijansiyasının *cumhuriyet* kavramına dair yaklaşımları, yalnızca tarihsel bir inceleme konusu değil, daha çok gerek günümüz Türkiye'sinde gerek İslam dünyasında demokrasinin ve halk egemenliğinin geleceğine yönelik entelektüel tartışmaların fikri referansları olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, Osmanlı aydınlarının cumhuriyet konusundaki görüşleri hem Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini atan hem de İslam dünyasında özgürlükçü bir yönetim modeline ilham veren bir entelektüel miras olarak önemini korumaktadır.

Namık Kemal'in veciz ifadesinden ilhamla son söz olarak şunu diyebilirim ki: Kadîm cemiyetimizin bugünkü ve gelecekteki sosyopolitik hakikati olan Cumhuriyet bârikası, mâzide yıllar içerisinde abidevî aydınlarımız tarafından öne sürülen parıltılı efkârlarının şiddetli müsâdemelerinden neş'et etmiş ve bu efkâr 29 Ekim 1923'te müşahhas kılınmıştır.